

ZINĀTNES DZĪVE

DISKUSIJA LU VĒSTURES UN FILOZOFIJAS FAKULTĀTĒ PAR AIZVĒSTURISKO AKMENS KONSTRUKCIJU PĒTNIECĪBAS UN INTERPRETĀCIJAS IESPĒJĀM

Turpinot publisko diskusiju ciklu par aktuālām un sabiedriski nozīmīgām vēstures problēmām, Latvijas Universitātes (LU) Vēstures un filozofijas fakultāte pagājušā gada 22. martā organizēja diskusiju “Pielūgtie, apdarinātie un pārvērtētie akmeņi: aizvēsturiskās akmens konstrukcijas Latvijā un to identifikācijas un interpretācijas iespējas”. Ierosmi diskusijas tēmai deva 2012. gada nogalē publicētā LU Ģeogrāfijas un Zemes zinātņu fakultātes profesora Valda Segliņa krāšņā un informatīvi bagātā grāmata “Megalīti. Pasaule. Latvija”,¹ kurā līdztekus apskatam par megalītu veidošanos un attīstību dažādos pasaules reģionos bija izvirzīta ideja par iespējamu megalītu pastāvēšanu Latvijā. Uz šādu ideju arheologi un vēsturnieki parasti skatījušies ļoti piesardzīgi un pat noraidoši, tomēr šī grāmata aktualizēja jautājumus par akmeņu konstrukciju pētniecības iespējām Latvijā. Jāatzīst, ka Latvijas sabiedrībā vērojama noturīga interese par dažādām akmens konstrukcijām (reizēm pat plašāka nekā tradicionālajās megalītu kultūras zemēs), kas bieži vien novedusi pie šo konstrukciju nozīmes pārspīlēšanas. Tāpēc diskusijā tika paredzēts starpdisciplinārā skatījumā runāt ne tikai par megalītiem un to iespējamo pastāvēšanu Latvijā, bet arī pievērsties aizvēstures laikmetā (tādējādi neapsprīžot viduslaiku un jauno laiku akmeņu konstrukcijas, kas bieži veidojušās saimnieciskas darbības rezultātā) tapušajām akmeņu konstrukcijām kopumā, mēģinot skaidrot to rašanās apstākļus, akmens aprādes liecību identificēšanas iespējas un akmeņu konstrukciju sociālo un sakrālo nozīmi gan aizvēstures, gan mūsdienu sabiedrības dzīvē.

Diskusijā piedalījās minētās grāmatas autors – LU Ģeogrāfijas un Zemes zinātņu fakultātes profesors, *Dr. geol.* Valdis Segliņš, LU Vēstures un filozofijas fakultātes profesors, *Dr. habil. hist.* Andrejs Vasks, LU Latvijas vēstures institūta pētnieks, *Dr. Valdis Bērziņš*, LU Fizikas un matemātikas fakultātes asociētais profesors, *Dr. math.* Jānis Cepītis, Valsts kultūras pieminekļu aizsardzības inspekcijas Arheoloģijas un vēstures nodaļas vadītāja Sandra Zirne un Latvijas Petroglīfu centra vadītājs Andris Grīnbergs. Diskusiju vadīja LU Vēstures un filozofijas fakultātes docents, *Dr. hist.* Andris Šnē.

Ņemot vērā sabiedrībā un zinātnē aktualizēto jautājumu par akmens konstrukciju definējumu, diskusiju ievadīja V. Segliņš, norādot, ka viennozīmīga megalīta definīcija nav iespējama un laika gaitā tās ir mainījušās.

¹ Valdis Segliņš (2012). *Megalīti. Pasaule. Latvija*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds. 439 lpp.

Daļēji tas ir saistīts arī ar zināšanu attīstību par akmens apstrādi aizvēsturē – jau 18. gs. Nīderlandē, kā arī Vācijā un Beļģijā pētnieki sāka izdalīt akmens apstrādei raksturīgās iezīmes, tādējādi pakāpeniski veidojoties izpratnei, ka tieši no akmens apstrādes prasmēm neolītā izauga megalītiskā tradīcija. Tomēr apstrādātajos akmeņos nošķirt senāko apstrādāto daļu nebūt nav vienkārši, tās noteikšanai jāņem vērā gan apstrādātais materiāls (apstrādei gandrīz vienmēr tikuši izmantoti vietējie izejmateriāli – magmatiskie un metamorfie ieži) un dēdēšanas garozas stāvoklis, gan neraksturīgas akmens formas un būvniecības tradīcijas (megalītiem tiek piešķirtas tādas formas, kādas iepriekš izmantotas būvniecībā). Megalītu izveidē tika izmantoti nevis atsevišķi akmeņi, bet pārvietotas, bieži ar folkloras tradīciju saistītas, lielu akmeņu grupas, kas tika fragmentāri apstrādātas, papildinot dabas radītās formas (vēlāk virsma netiek apstrādāta), un to kompozīcijā netika izmantotas saistvielas. Arheoloģiskie eksperimenti apliecina, ka megalītu izveide, lai gan prasīja noteiktas tehnoloģiskas zināšanas, ir bijis aizvēsturiskajām kopienām paveicams darbs. Profesors arī pievērsa uzmanību kopš 20. gs. vidus vērojamām pārmaiņām attieksmē pret megalītiskajām konstrukcijām – tās kļūst par fetišizētām vietām, kas tiek arī rekonstruētas, konstrukcijās ievietojot jaunus akmeņus (tiesa, megalītu pārbūves konstatējamas jau aizvēsturē), savukārt, piemēram, pasaules slavenākajā megalītā Stounhendžā (Lielbritānijā) kopš 1957. gada pulcējas mūsdienu druīdu kustības pārstāvji.

Pievēršoties akmeņu konstrukciju veidošanas vēsturei Latvijas teritorijā, A. Vasks atzīmēja, ka tās Latvijas teritorijā zināmas kopš bronzas laikmeta, kad tiek veidoti akmeņu krāvumu kapulauki, kuros reizēm ievietoti akmens šķirstu apbedījumi (piemēram, Buļļumuižas un Bārtas Pukuļu senkapos), kā arī t.s. velna laivas jeb laivveidīgi akmeņu krāvumi Valdemārpils apkārtnē. Agrajā un vidējā dzelzs laikmeta pirmajā pusē turpinās akmeņu krāvumu veidošanas tradīcija (piemēram, Rendas senkapi), šajā laikā rodas arī smilšu uzkalniņi ar laukakmeņu riņķi pie pamatnes (piemēram, Slates senkapi), savukārt vēlāk apbedījumu vietās izmantoti tikai atsevišķi akmeņi. Profesors norādīja, ka akmeņu apstrāde šajās vietās nav konstatēta, bet akmeņi ir savākti tuvējā apkārtnē un novietoti kapulaukos, lai gan viens no izņēmumiem ir tīrumā pie Bilavu Velna laivas atrastais akmens ar iekaltu smailovāla figūru. Šīs konstrukcijas arheoloģijā nav pieņemts dēvēt par megalītiem, tomēr tās, pēc profesora domām, varētu saukt par Rietumeiropas megalītiskās kultūras atspulgu Austrumbaltijā vēlajā bronzas un agrajā dzelzs laikmetā. Tiesa, šādas konstrukcijas, kuru rašanās saistāma ar agrāro sabiedrību veidošanos, ir izplatītas tikai atsevišķos reģionos – Rietumlatvijā un Daugavas krastos, un arī Igaunijā un Lietuvā tās zināmas tikai noteiktos novados.

V. Segliņš tomēr precizēja, ka Bilavu Velna laivas apkārtnē ir atrodami daudzi apstrādāti akmeņi, kas, iespējams, nāk no citām, tagad jau nopostītām laivām. Savukārt Buļļumuižas kapulauka akmeņu krāvumos izmantoto

akmeņu ievērojama daļa ir īpaši atlasīti un apstrādāti, piešķirot tiem noteiktas formas.²

V. Bērziņš, papildinot iepriekš teikto, akcentēja vides un sociālekonomiskās atšķirības starp Austrumbaltiju, no vienas puses, un Rietumeiropu un Vidusjūras reģionu, no otras puses. Arheoloģijā megalītisko tradīciju saista ar lieliem akmeņiem un to krāvumiem Rietumeiropā, kas pārdzīvojuši daudzus gadu tūkstošus un kas ienāca kultūrainavā līdz ar lauksaimniecības ieviešanos neolītā. Austrumbaltijas iedzīvotāji akmeņu sakopojumus dabas vidē varēja viegli ievērot mežā (piemēram, pie Kaņiera ezera ir ledāja atstātais apmēram 1 km garais akmeņu valnis), un tie varēja iegūt kādu tiem īpaši piešķirtu sociālu vai sakrālu nozīmi, taču akmeņu struktūras netika veidotas. Akmeņi bija arī viens no lauksaimniecības blakusproduktiem, kas bija jānovāc no apstrādājamajiem laukiem un kurus pēc tam varēja izlietot apbedījumos, ziedojumos, tīrumu robežu izveidē u.c. Neapšaubāmi, ka Austrumbaltijā dzīvojošajām kopienām bija zināšanas par akmens apstrādi un attiecīgas tehnoloģiskās prasmes, ko tiešā veidā apliecina akmens artefakti, tomēr ir atklāts jautājums, vai šiem iedzīvotājiem būtu bijusi motivācija veidot megalītus (arī t.s. zvaigžņu lūkotavu, kas ir neskaidras funkcijas akmeņu sakopojumi, rašanās nav viennozīmīgi saistāma ar lauksaimniecību).

J. Cepītis atzīmēja, ka viņa interesi par Latvijas senajiem kultūrvēsturiskajiem akmeņiem izraisīja arheoloģisko izrakumu rezultāti agrā dzelzs laikmeta Lazdiņu kapulauka uzkalniņā (izrakumus 1972. gadā vadīja Jānis Apals). Viņš uzsvēra, ka akmeņu nozīmes skaidrojumos bieži savijas vietējā mutvārdu tradīcija, dažādi pieņēmumi un racionāli apsvērumi. Praktiski izskaidrojams, piemēram, varētu būt Rucavas Čūkānu ap puskilometru garais laukakmeņu žogs, kas atgādina aitu ganību robežu, tomēr vispirms arheoloģiski būtu nepieciešams konstatēt vietējās kopienas intensīvu nodarbošanos ar aitkopību. Savukārt reti sastopamas ir folkloras liecības par bedrīšakmeņiem – atsevišķiem akmeņiem ar māksliniecisku apdari (zināmi ir folkloras dati par, piemēram, Daviņu un Ezernieku akmeni). Tomēr bedrīšakmeņi ir spilgta liecība par akmens apstrādi, atspoguļojot dabiska materiāla pārveidošanos sociālā ainavas elementā.

Diskusiju par bedrīšakmeņiem plašāk izvērša A. Grīnbergs, uzsverot, ka bedrīšakmeņi ir vienīgais pieturas punkts, runājot par akmens apstrādes vēsturi. A. Grīnbergs kritiski vērtēja grāmatas 14. nodaļu, norādot, ka, pēc viņa domām, piemēram, 14.5.2. nodaļā ir tikai daži procenti patiesības un arī 16. nodaļā ievietoto akmeņu attēli neatspoguļojot apstrādes pazīmes. Tāpat viņš atzīmēja, ka grāmatā ir neprecīza skaitliska un kartogrāfiska informācija par bedrīšakmeņiem, kuru skaits šobrīd sasniedzis 68 un par kuriem ir

² Sk.: Līga Zariņa, Valdis Segliņš (2012). Laukakmeņi Latvijā kā resurss plašākā nozīmē. No: *Rīgas Tehniskās Universitātes Zinātniskie Raksti. Materiālzinātne un lietišķā ķīmija*. Nr. 26. Rīga, 94.–98. lpp.

vairāk nekā 50 publikāciju, galvenokārt gan populārzinātniska rakstura. Atsevišķas apstrādātu akmeņu tipoloģiskās grupas, kā, piemēram, bļodakmeņi un kausakmeņi, nav attiecināmi uz aizvēsturi un tāpēc nevar būt megalīti. Tomēr A. Grīnbergs pieļāva, ka Latvijas teritorijā tikai Āžu stāvakmens, iespējams, varētu būt agro metālu laikmeta megalīts.

A. Vasks piebilda, ka pēc bedrīšu skaita vai to formas akmens virsmā nav iespējams akmeņus datēt, tomēr var izmantot igauņu un somu arheologu pieredzi, kuri novērojuši, ka bedrīšakmeņi parasti atrodas agro metālu laikmeta dzīvesvietu tuvumā. Šie akmeņi saglabājās arī vēlākajos gadsimtos, un tiem noteikti pievērsa uzmanību viduslaiku un jauno laiku cilvēki, saistot tos, iespējams, ar pārdabiskiem spēkiem.

Diskusijas dalībnieki vienojās, ka akmens konstrukciju identifikācijai un interpretācijai ļoti svarīgs ir attiecīgās vietas ģeoloģiskais, arheoloģiskais un vēsturiskais konteksts. Latvijas apstākļos vienmēr jāņem vērā ilgstošā zemes apstrādes tradīcija, kā arī 20. gs. veidotās meliorācijas sistēmas, kas būtiski izmainīja zemes izmantošanas raksturu un kultūrainavu. Arī A. Šnē atzīmēja, ka folklorā ir svarīga norāde, pēc kuras liecībām bieži tiek atrastas kulta vietas, tomēr tai ir neliela nozīme aizvēsturisko akmeņu konstrukciju interpretācijā un tā nevar būt kritērijs, lai tikai uz tās pamata vien kādai vietai piešķirtu valsts aizsargājama kultūras pieminekļa statusu.

J. Cepītis atzina, ka kultūrvēsturisko akmeņu identifikācijā un interpretācijā nav noniecināms folkloras liecību aspekts, jo jebkuram ar teikām apvītam objektam dabā ir ne tikai arheoloģiska nozīme, bet arī kultūrvēsturiska vērtība kā būtiskai Latvijas kultūrainavas sastāvdaļai.³ Vairums ar dabas objektiem, to skaitā akmeņiem, saistīto teiku ir pierakstītas 20. gs. 20.–30. gados, taču senā cilvēka mītiskais pasaules redzējums nav pēdējo gadsimtu produkts, un no tā pamatos izaugusi latviešu folklorā (arī ar konkrētiem objektiem dabā saistītā). Jaunākais kristīgās mitoloģijas slānis ir samērā viegli atšķirams un nodalāms no tradicionālās mitoloģijas sižetiem, un nenoliedzami, ka kādam konkrētam objektam dabā teika varēja tikt piesaistīta arī samērā nesen, taču tikpat labi arī krietni senāk.

S. Zirne atzīmēja, ka kulta vietas veido apmēram 7,6% no valsts kultūras pieminekļu sarakstā iekļautajiem arheoloģiskajiem pieminekļiem (195 vietas). Tomēr kādai noteiktai vietai piešķirt kultūras pieminekļa statusu iespējams tādā gadījumā, ja ir konstatējams arheoloģiskais konteksts (lai gan visās kulta vietās ir arī mutvārdu tradīcija, tā tomēr parasti ir pierakstīta 19.–20. gs.). Tāpat jāņem vērā, ka kulta akmeņi var atrasties citu arheoloģisko vietu teritorijās, piemēram, senkapos vai kulta vietās (piemēram, Māras pēdas akmens Vosvu Dieva kalnā). Laika gaitā aizvēsturē apstrādātie akmeņi bieži ir zaudējuši savu nozīmi un tikuši pārvietoti, piemēram, iebū-

³ Sk. plašāk: Jānis Cepītis, Lilija Jakubenoka (2010). Kultūrvēsturiskie akmeņi, to apzināšanas un aizsardzības problēmas. No: L. Karule (sast.). 9. *starptautiskās zinātniski metodiskās konferences "Cilvēks un vide" rakstu krājums*. Liepāja, 13.–27. lpp.

vēlot tos jauno laiku celtnēs (muižu un zemnieku saimniecību ēkās), tādējādi akmeņiem zaudējot vietas kontekstu. No pieminēto aizsardzības viedokļa akmeņus vislabāk ir atstāt to esošajās vietās un stāvoklī, necenšoties tos izkustināt vai padarīt labāk redzamus. S. Zirne norādīja, ka folklorā veidojas arī mūsdienās, piemēram, Pokaiņu “akmeņu parks” sakralitāti ieguvus mākslīgā veidā 20. gs. nogalē, bet iespējams, ka šie akmeņi bija savulaik savesti saimnieciskām vajadzībām – ceļu būvei vai Dobeles pils celtniecībai.

Diskusijas noslēgumā A. Vasks un S. Zirne atzina, ka Latvijas arheoloģiskajā un aizvēstures materiālā tomēr nav konstatējamas Rietumeiropai analogas liecības par megalītiem un to nevar lietot kā terminu attiecībā uz Latvijas aizvēsturiskajām akmens konstrukcijām, lai gan Rietumeiropas megalītiskās tradīcijas ietekme gan uz akmens apstrādi Austrumbaltijā, gan pēdējo gadsimtu akmeņu nozīmes pētniekiem nav noliedzama. V. Bērziņš aicināja apzīmējumu “megalītisks” lietot plašākā nozīmē, ar to saprotot aizvēsturiskas konstrukcijas no milzīgiem akmeņiem kopumā, neatkarīgi no hronoloģijas, vienlaikus atzīstot, ka šāda parādība arī Latvijā vismaz atsevišķos gadījumos ir konstatējama. A. Šnē piebilda, ka megalītu neesamība Latvijas un citu Baltijas valstu teritorijās nebūt nav mazvērtības komplekss un drīzāk ir jārūnā par akmens konstrukciju sarežģītajām interpretācijas iespējām un vienotas un precīzas terminoloģijas trūkumu. Savukārt V. Segliņš, izsakot pateicību par izskanējušajiem viedokļiem un komentāriem par viņa grāmatu, aicināja vienlīdz rūpīgi skatīties uz visām pazīmēm, kas liecinātu par akmens apstrādi, nepiekrītot izskanējušajai kritikai par neapstrādātu akmeņu attēlu ievietošanu grāmatā – zināmajā akmens dabisko un mākslīgi piešķirto formu daudzveidībā svarīgi ir apzināt un pētīt visas formas, neizdalot kādu vienu par noteicošo, svarīgāko vai vienīgo pazīmi, kas ir pretrunā ar zinātniskā pētījuma būtību. Viņš atzīmēja, ka Latvijā, protams, nebūs ideālo megalīta formu vai pat tikai to analogiju, tomēr megalītisku būvju fragmenti ir sastopami daudzās Latvijas vietās (piemēram, Stienes, Skultes, Piebalgas, Kokneses, Šķaunes, Pienavas apkārtnē u.c.). Pasaules pieredze rāda, ka megalītisko būvju veidošanā vienmēr izmantota elastīga pieeja un pielāgošanās vietējiem apstākļiem, tāpēc arheoloģiski identificējamam vietas kontekstam var būt izšķiroša nozīme konkrētās akmens konstrukcijas nozīmes skaidrojumā.

Diskusijas dalībnieki atzina, ka akmens piesaista uzmanību un ļauj raisīt iztēli vairāk nekā citas dabas struktūras, tāpēc arī sabiedrības uzmanība regulāri tikusi pievērsta dažādām akmens konstrukcijām, atspoguļojot cilvēku tieksmi pēc garīgām vērtībām, tomēr vienlaikus radot arī vēstures mītus un kļūdainus pieņēmumus. Tāpēc nākamajiem pētniekiem lielāka uzmanība jāvelta pēc izmēra lieliem akmeņiem, to apstrādes virsmām un dabā reti sastopamām akmeņu formām un simetriskam novietojumam, taču tikai starpdisciplināra pieeja šiem jautājumiem ļaus identificēt akmens apstrādes pēdas un akmens konstrukciju izvietojumu kultūrainavā un izprast to sociālo un sakrālo lomu dažādos vēstures laikmetos.

Andris Šnē